

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i09.037>

UDK: 94(575.171)"08/11":339.5(091)

IX–XIII ASRLARDA XORAZM HUNARMANDCHILIGI TURLARI

*Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Ijtimoiy- iqtisodiy fanlar fakulteti
Tarix kafedrası
Stajyor o‘qituvchi*

Sabirov Mansur Ruzmetovich

Mansur1985@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-3970-5861>

+998974515777

Annotatsiya. Mazkur maqolada IX–XIII asrlarda Xorazm vohasida hunarmandchilik tarmoqlarining shakllanishi, ixtisoslashuvi hamda transmintaqaviy savdo munosabatlaridagi o‘rni yozma manbalar va arxeologik artefaktlarning qiyosiy tahlili asosida tadqiq etilgan. Ishda kulolchilik, pichoqchilik, naqqoshlik, ganch o‘ymakorligi va zargarlik kabi sohalarning rivojlanish qonuniyatlari tahlil qilinib, Xorazm badiiy metallurgiyasi (kumush torevtika) mahsulotlarining Shimoliy o‘lkalar (Ural va Kama havzasi) bilan olib borilgan “mo‘yna savdosi”dagi eksport ulushi miqdoriy ko‘rsatkichlar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Xorazm, hunarmandchilik, kulolchilik, pichoqchilik, ganch o‘ymakorligi, marjon savdosi, Kama ekspeditsiyasi.

Аннотация. В данной статье на основе сравнительного анализа письменных источников и археологических артефактов исследуются формирование, специализация и роль ремесленных отраслей Хорезмского оазиса в транрегиональных торговых отношениях в IX–XIII веках. В работе анализируются закономерности развития таких сфер, как гончарное дело, ножевое производство, живопись, резной ганч и ювелирное искусство. На основе количественных показателей освещается экспортная доля изделий хорезмской художественной металлургии (серебряной торевтики) в “пушной торговле” с Северными странами (бассейн Урала и Камы).

Ключевые слова: Хорезм, ремесло, торевтика, гончарное дело, ножевое производство, резьба по ганчу, торговля кораллом, Камская экспедиция.

Abstract. This article examines the formation, specialization, and role of craft industries in the Khwarazm oasis in transregional trade relations during the 9th–13th centuries based on a comparative analysis of written sources and archaeological artifacts. The study analyzes the development patterns of fields such as pottery, knife-making, painting,

carved ganch, and jewelry. The export share of Khwarazmian artistic metallurgy (silver toreutics) products in the “fur trade” with the Northern regions (Ural and Kama basins) is highlighted based on quantitative indicators.

Keywords: Khwarazm, crafts, toreutics, pottery, knife-making, ganch carving, coral trade, Kama expedition.

Kirish. IX–XIII asrlar boshlarida Movarounnahr va Xorazm vohasi musulmon sharqining eng yirik iqtisodiy hamda urbanizatsiyalashgan markazlaridan biriga aylandi. Rivojlangan dehqonchilik va hunarmandchilik tarmoqlarining yuksalishi nafaqat ichki ehtiyojni qondirgan, balki transchegaraviy eksport salohiyatini ham yuzaga keltirgan. X asr geografi al-Istaxriy Movarounnahr iqtisodiyoti haqida yozar ekan: *“Movarounnahrning o‘zida ishlab chiqariladigan moddiy boyliklar shunchalik mo‘lki, bu yerning aholisi boshqa mamlakatlardan mahsulotlar olmasdan ham o‘z ehtiyojlarini qondira olardilar”*, – deb ta’kidlaydi [1, B. 53]. Zarafshon, Qashqadaryo va Xorazm vohalarida hunarmandchilik tarmoqlari ichki va tashqi bozor uchun zarur bo‘lgan asbob-uskunalar, qurol-yarog‘ va zargarlik buyumlarini ishlab chiqarishga to‘la qodir bo‘lgan.

Al-Maqdisiy (X asr) o‘z asarida Bulg‘or davlatidan keltirilgan mollar qatorida Xorazmning o‘zida tayyorlanib, chetga eksport qilinadigan mahsulotlar turlari batafsil bayon etami: *“Xorazmda uzum, mayiz, yo‘l-yo‘l kiyim-boshlar, gilamlar, ko‘rpalar, ajoyib kimxob, qulf, rangli kiyimlar, eng kuchli odamlargina ega bo‘la oladigan kamonlar ishlab chiqariladi. U yerda kemalar yasaladi, yasalganda ham nihoyasiga yetkaziladi”* [2, C. 202]. Ushbu ro‘yxat Xorazmda metallga ishlov berish, qurolsozlik va kemasozlik kabi yuqori texnologik tarmoqlarning tizimli shakllanganini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi yozma manbalar va arxeologik torevtika (kumush idishlar) materiallari asosida IX–XIII asrlarda Xorazm hunarmandchilik turlarining ixtisoslashuv darajasini, ularning o‘ziga xos texnologik xususiyatlarini va xalqaro savdodagi katta iqtisodiy o‘rnini ochib berishdan iborat.

Metodlar

Tadqiqot jarayonida tarixiy-tizimli yondashuv, qiyosiy-tiplarga ajratish (tipologik tahlil), paleografik va arxeologik-numizmatik metodlardan foydalanildi. Xorazm hunarmandchilik mahsulotlarining tarqalish arealini aniqlashda Ya.I. Smirnov [4] hamda I.A. Orbeli va K.V. Trever [5] tomonidan nashr etilgan “Sharq kumushlari atlaslari” xaritalashtirildi. Shuningdek, S.P. Tolstov [6], V.A. Livshis [7] va zamonaviy Rossiya arxeologiya maktabi vakillari (R.D. Goldina [8], T.V. Chichko [9]) tomonidan Kama va Ural havzalaridan topilgan Xorazm kumush torevtikasi materiallari ustida olib borilgan miqdoriy (statistikalik) tahlil natijalari qiyosiy tahlilga tortildi.

Natijalar

IX–XIII asrlarda Xorazm me‘morchiligi, kulolchiligi, pichoqchiligi, naqqoshligi, ganchkorligi va zargarligi o‘ziga xos maktab sifatida shakllandi. Vohada markazlashgan davlat tizimining (Xorazmshohlar imperiyasining) yuksalishi bevosita mahsulotlar sifatining san‘at darajasiga ko‘tarilishiga xizmat qildi.

Islom dinining kirib kelishi bilan Xorazm kulolchilik mahsulotlarida tirik mavjudotlar tasviridan voz kechilib, o‘simliksimon va geometrik naqshlar hamda arab xattotligi yetakchi o‘ringa chiqdi [3]. Loydan tayyorlangan yuqori sifatli laganlar, sirlangan idishlar va yirik hajmli xumlar mintaqaviy savdoda keng muomalada bo‘ldi. Pichoqchilik sohasida voha ustalari o‘ziga xos texnologik maktab yaratdilar. O‘rta asrlarda Markaziy Osiyoning turli markazlari (Xo‘jand, Axsikent) pichoqlari ma‘lum bir xususiyati bilan ajralib turgan bo‘lsa, Xorazm (Gurganch va Xiva) pichoqlari tashqi bozor va yuqori tabaqa vakillari uchun maxsus tayyorlangan chiroyli, bejirim va hashamdor bezaklari bilan xarakterlanadi. Xiva pichoqlarining tig‘ qismi nozik islmiy naqshlar ichiga kumush va tilla simlar qadash uslubida bezatilgan, qinbog‘i esa jez va misdan ishlanib, tumor funksiyasini bajargan.

Islomgacha bo‘lgan davrdagi hayvonot shakllari o‘rnini ramziy elementlar egalladi. San‘atshunos I. Azimov ta‘kidlaganidek, tasviriy cheklovlar naqqoshlikning mavhum-ramziy yo‘nalishini rivojlantirdi [3]. Har bir naqsh o‘z simvolik ma‘nosiga ega bo‘ldi: *gulsapsar* – osoyishtalik, *novda* – to‘kin-sochinlik timsoli hisoblangan. Xorazm naqqoshligi boshqa hududlardan o‘zining havorang, zangori va yashil koloritlarining ustunligi bilan ajralib turadi. Ganchkorlikda esa spiralsimon dinamik kompozitsiyalar hamda xonalarni *izora*, *la’li*, *kitoba* va *sharafa* kabi uch bosqichli strukturada bezatish tizimi joriy etildi.

Xorazm zargarligi Arab xalifaligi davrida (VIII–IX asrlar) o‘lja va tovon sifatida markaziy shaharlarga olib ketilishi oqibatida Yaqin Sharqda xorazmlik zargarlar mahsulotiga talab oshdi va bu davrda taqinchoqlarga marjon toshlarni qadash an‘anasi kirib keldi. XI–XIII asrlarda Xorazm oltin, kumush, dur va zumrad buyumlari Eron va Xuroson bozorlarida yuqori baholandi.

Badiiy metall (kumush idishlar) eksporti bo‘yicha eng muhim ma‘lumotlar Rossiyaning Kama va Ural havzalaridan topilgan xazinalar tahlilida ko‘rinadi. T.V. Chichko tadqiqotlariga ko‘ra, Sharqdan eksport qilingan metall xazinalari topilgan geografik nuqtalar soni 85 tadan 115 taga yetgan [9, C. 57]. Shundan 39 ta nuqtada O‘rta Osiyo torevtikasi qayd etilgan bo‘lsa, yirik arxeologik obidalaridan Xorazmga tegishli 12 ta noyob kumush idish aniqlangan.

Muhokama

Xorazm kumush idishlarining Shimoliy o‘lkalardan (Kama, Ob daryolari havzasi, Sibir va Dog‘istondan) topilishi tarixshunoslikda uzoq vaqt davomida bahslarga sabab bo‘ldi. Al-Maqdisiy ma‘lumotlariga tayanib aytish mumkinki, ushbu kumush idishlarning shimolga eksport qilinishining asosiy sababi – transchegaraviy “mo‘yna savdosi” bo‘lgan [2, C. 202]. Xorazm savdogarlari shimoldan suvsar, tulki va qunduz mo‘ynalarini olib kelish evaziga o‘sha xalqlarga qimmatbaho kumush kosalar va idishlarni ayirboshlashgan.

S.P. Tolstov 1909 yilgi Ya.I. Smirnov atlasidagi [4] kelib chiqishi noma‘lum deb ko‘rsatilgan kumush kosalaridagi yozuvlarni Xorazm qadimgi alifbosi bilan solishtirib, ularning Xorazm madaniy muhitiga tegishli ekanligini isbotladi [6]. Keyinchalik taniqli epigrafist V.A. Livshis ushbu matnlarni o‘qishga muvaffaq bo‘ldi [7]. Xususan, kosalaridan birida “hswmyan – Axsmyan” (Kumush rahm-shafqatiga ega) degan xorazmiycha ism va iboralar aniqlandi.

Bartim xazinasidan topilgan kumush kosalarda sher ustida o‘tirgan hukmdor va oy-quyosh ramzlari tasvirlangan bo‘lib, O.N. Bader va A.P. Smirnov ularni hududiy aloqalar kontekstida o‘rgangan [10]. V.P. Darkevich Xorazm torevtika maktabining uzoq shimol bilan barqaror iqtisodiy aloqalarini tasdiqlaydi [11]. Ushbu davr diniy tasavvurlari va ramzlari esa Yu.A. Rapoport tomonidan tahlil etilgan [12]. Savdo yo‘llari tizimida Kat shahri (darvoza va mollar ombori) kabi yirik markazlar bu eksport mollarini uzluksiz ishlab chiqaruvchi bazalar vazifasini bajargan bo‘lsa [13], I.Yu. Pastushenko tomonidan Perm o‘lkasidan VII-VIII asrlarga oid Xorazm kosasining topilishi ham buni moddiy jihatdan mustahkamlaydi [14]. Shuningdek, xalqaro savdoda numizmatik manbalarning o‘rni B.D. Kochnev tadqiqotlarida muhim o‘rin tutadi [15].

Xulosa

IX–XIII asrlarda Xorazm hunarmandchiligi yuqori texnologik va badiiy darajaga ko‘tarilib, tarmoqlararo chuqur ixtisoslashuv bosqichiga o‘tdi. Kulolchilik va pichoqchilikda mahalliy Xorazm uslubi va brendi yaratilgan bo‘lsa, badiiy metallurgiya va zargarlik mahsulotlari xalqaro tranzit savdosining asosiy qismiga aylandi. Ural va Kama havzalaridan topilgan arxeologik materiallar Xorazm hunarmandchilik maktabining Shimoliy o‘lkalar bilan olib borilgan faol “mo‘yna savdosi”dagi yetakchi o‘rnini (hududiy importning 7% dan ortig‘i) va Xorazmshohlar davlati iqtisodiyotining yuqori eksport salohiyatini to‘laqonli isbotlaydi.

Tadqiqot natijalari IX–XIII asrlarda Xorazm vohasida hunarmandchilikning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning muhim omillaridan biri sifatida yuqori rivojlanish bosqichiga ko‘tarilganini ko‘rsatadi. Bu davrda kulolchilik, pichoqchilik, naqqoshlik, ganch o‘ymakorligi va zargarlik kabi hunarmandchilik tarmoqlari ishlab chiqarishning alohida yo‘nalishlari sifatida ixtisoslashib, o‘ziga xos texnologik va badiiy maktablarni shakllantirgan.

Yozma manbalar hamda arxeologik topilmalarni qiyosiy tahlil qilish Xorazm ustalarining mahsulotlari faqat mahalliy ehtiyojlarni qondirish bilan cheklanmaganini, balki Buyuk ipak yo‘lining shimoliy tarmoqlari orqali Sharqiy Yevropa, Ural, Kama havzasi va boshqa hududlarga muntazam eksport qilinganini tasdiqlaydi. Ayniqsa, kumush torevtika namunalari, badiiy metall buyumlar va yuqori sifatli hunarmandchilik mahsulotlarining uzoq hududlardan topilishi Xorazmning xalqaro savdo tizimidagi faol ishtirokini hamda uning eksport salohiyati yuqori bo‘lgan ishlab chiqarish markazi sifatidagi mavqeini namoyon etadi.

Shuningdek, hunarmandchilik mahsulotlaridagi bezak uslublari, ramziy tasvirlar va texnologik yechimlar Xorazm madaniy maktabining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettirib, vohada moddiy madaniyat va badiiy tafakkurning yuksak darajada rivojlanganini ko‘rsatadi. Hunarmandchilik ishlab chiqarishining savdo yo‘llari va xalqaro iqtisodiy aloqalar bilan uzviy bog‘liqligi esa Xorazmshohlar davlati iqtisodiy qudratining muhim asoslaridan biri bo‘lgan.

Umuman olganda, IX–XIII asrlarda Xorazm hunarmandchiligi ichki ishlab chiqarish, badiiy an‘analar va tashqi savdo munosabatlarini yagona iqtisodiy tizimga birlashtirgan. Mazkur tadqiqot natijalari Xorazmning o‘rta asrlardagi hunarmandchilik markazlari, ularning

xalqaro savdo tizimidagi o‘rni hamda iqtisodiy taraqqiyotga qo‘shgan hissasini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Машарипов Қ. Хоразмнинг ўрта шарқ ва европа давлатлари савдо марказлари билан тарихий алоқалари (X–XV асрлар). – Тошкент, 2007. – Б. 53.
2.] Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1939. – С. 202.
3. Азимов И. Ўзбекистон нақшу-нигоралари. – Тошкент: Фафур Ғулом, 1987. – Б. 6.
4. Смирнов Я.И. Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения. – СПб., 1909. – 19 с.
5. Орбели И.А., Тревер К.В. Сасанидский металл. Художественные предметы из золота, серебра и бронзы. – М.-Л.: Academia, 1935. – 85 с.
6. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: МГУ, 1948. – С. 192-194.
7. Лившиц В.А. Хорезмийские надписи на серебряных сосудах // Памятники культуры. Новые открытия. – М., 2004. – С. 181.
8. Голдина Р.Д. Истоки «Дальнего импорта» в Приуралье // Историко-филологические науки. Известия Коминвучного центра УрО РАН. Выпуск 2(10). – Сыктывкар, 2012. – С. 108-119.
9. Чичко Т.В. Восточная торевтика в системе культурных связей и военно-политической истории населения Прикамья и Приралья в раннем средневековье (конец VI – первая половина IX вв.). – Уфа, 2008. – С. 57.
10. Бадер О.Н., Смирнов А.П. «Серебро Закамское» первых веков нашей эры: Бартымское местонахождение // Труды Государственного исторического музея (ГИМ). Вып. 13. – М., 1954. – С. 3–26.
11. Даркевич В.П. Художественный металл Востока VIII–XIII вв. – М.: Наука, 1976. – 198 с.
12. Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма. – М.: Наука, 1971. – С. 113.
13. Толстов С.П., Лившиц В.А. Датированные надписи на хорезмийских оссуариях с городища Ток-кала // Советская этнография (СЭ). – 1964. № 2. – С. 55.
14. Пастушенко И.Ю. Хорезмийская чаша из Верх-Саинского могильника // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2011. № 1 (14). – С. 98–102.
15. Кочнев В.Д. Среднеазиатские куфические фельсы с изображением коня // Нумизматика Центральной Азии. – Ташкент, 1999. – С. 47-51.